

Atribuiranje uzročnosti

5. Atribuiranje uzročnosti

5.1. Proces atribuiranja uzročnosti

*Uplašiti me sjaj milijun svijeća kad se nebom popali.
Gdje je tome kraj? Za kog su tako dubok zdenac kopali?
Zašto se sve to dešava, dal' čovjek išta rješava
il' smo samo tu zbog ravnoteže među zvijezdama?*

Đ. Balašević, „Slavenska“

Kako bi pojedinac ostvario kontrolu nad događajima, mora pokušati razumjeti i interpretirati razloge i uzroke konkretnih ponašanja i događaja te njihovih ishoda. Kvaliteta razumijevanja i atribuiranja razloga događaja u psihološkom polju pojedinca važna je na razini objašnjenja njegove motivacije, međuljudskih odnosa i socijalnog funkcioniranja, samopoimanja i opće slike o sebi te naposljetku utječe na cjelokupno mentalno zdravlje. Pojedinac koji živi u određenom društvu svakodnevno se suočava s nizom različitih pitanja na osnovi kojih nastoji objasniti uzroke pojedinih događaja i njihovih ishoda, tj. povezati ponašanje s posljedicama ili ishodima. Neki primjeri mogu biti:

- Zašto mi se moj prijatelj ne javlja već tri mjeseca?
- Zašto nisam položio prvu godinu studija?
- Zašto roditelji ne prihvaćaju moju želju i odluku da studiram ono što želim?
- Zašto moj šef ne vjeruje u moje sposobnosti i važne poslove daje mom kolegi/ici?
- Zašto se moja sadašnja supruga zaljubila upravo u mene?
- Zašto moja kćer uvijek radije za savjet pita majku, a ne mene?
- Zašto moj župnik tolerira ponašanje koje nije u skladu s učenjem naše Crkve i vjere?
- Zašto se posljednjih mjeseci osjećam potišteno i ništa me ne veseli?
- Zašto već godinu dana ne uspijevam smanjiti tjelesnu težinu?
- Zašto moj rad nije odabran za državno natjecanje?

Osoba je često u situaciji atribuiranja i interpretiranja različitih događaja u socijalnoj okolini i društvu.

- Zašto osoba koja na društvenim mrežama objavljuje priglupе objave ima 50.000 pratitelja?
- Zašto dobar i pošten čovjek nema odgovarajući ugled u socijalnoj zajednici?
- Zašto nastavnici različito vrednuju jednako znanje kod različitih učenika?
- Zašto ljudi biraju na rukovodeća mjesta osobe koje to nisu zavrijedile?
- Zašto pojedini sportaši imaju milijunska mjesečna primanja, a liječnici tek iznadprosječna?

Razmatranje ovih događaja i njihova interpretacija omogućuju pojedincu da stvori uvid u faktore koji su odgovorni za opisane ishode. Jasno je da svi opisani događaji nemaju jednaku važnost za pojedinca i da će potreba za

kontrolom nad događajima biti različita. U skladu s tim, motivacija osobe za razumijevanjem uzroka bit će različita ovisno o događaju. U slučajevima važnih ishoda koje pojedinac doživljava negativnim, bitno je pronaći načine kako utjecati na situaciju i promijeniti je u svoju korist. Ako su pak ishodi pozitivni, važno je spriječiti promjene koje bi dovele do negativnih ishoda. Rotterov koncept kontrole i srodna teorijska gledišta polaze od temeljnog razlikovanja faktora vezanih uz samu osobu i faktora koji su pod utjecajem okoline. Pri objašnjenju ponašanja i motivacijskih procesa kod pojedinca pitanje „zašto?“ pretvara se u pitanje „kako?“.

Nisu sva navedena pitanja jednako važna za svakog pojedinca niti će ga potaknuti na promišljanje potencijalnih uzroka. Međutim, ako pojedina stanja izazivaju potrebu za reakcijom, osoba će neka od prethodno spomenutih pitanja pretvoriti u sljedeći oblik:

- Kako mogu utjecati na to da nastavnici objektivno vrednuju moje znanje?
- Kako mogu utjecati na prijatelja da mi se javi?
- Kako mogu položiti prvu godinu studija?
- Kako mogu utjecati na roditelje da podrže moju želju i odluku o izboru studija?
- Kako mogu utjecati na mog šefa da počne vjerovati u moje sposobnosti i važne poslove dodijeli i meni?
- Kako mogu moju sadašnju partnersku vezu održati kvalitetnom?
- Kako mogu utjecati na moju kćer da se i meni povjeri kada ima probleme?
- Kako mogu promijeniti svoje stanje potištenosti koje osjećam posljednjih mjeseci?
- Kako mogu ostvariti da moj rad sljedeće godine bude izabran za državno natjecanje?

Procesi tijekom kojih se nastoje objasniti uzroci neke pojave ili ponašanja u širem smislu se nazivaju procesima atribucije (lat. *attribuere* – pridijeliti, pripisati). Atribucijska teorija proučava procese na osnovi kojih ljudi pripisuju (atribuiraju) karakteristike i namjere drugim osobama, objektima, situacijama ili samima sebi te kako objašnjavaju motive ponašanja i uzroke događaja (Aronson, Wilson, Akert, 2005). Teorije atribucije razvile su se u okrilju područja socijalne percepcije pedesetih godina 20. stoljeća, pri čemu treba izdvojiti doprinos Fritza Heidera, koji nastoji razviti teorijski okvir za analizu i objašnjavanje procesa kojim ljudi interpretiraju uzroke vlastitog ponašanja, kao i ponašanja drugih ljudi (Heider, 1958). On smatra da se ljudi u ovom procesu ponašaju kao znanstvenici amateri te pokušavaju na osnovi različitih informacija sklopiti mozaik kojim bi dobili razumno objašnjenje određenog ponašanja. Heider u osnovi razlikuje dvije vrste atribucija. Unutarnja atribucija uzroke pronalazi pretežito u karakteristikama same osobe (njezinim osobinama, stavovima, motivima, namjerama i sl.), dok vanjske atribucije uzroke pripisuju vanjskim uzrocima kao što su okolnosti, socijalna okolina i sl. Uočava da su ljudi skloniji unutarnjim atribucijama, iako naglašava da je moguće percipirati kombinaciju unutarnjih i vanjskih činitelja. Važno je naglasiti da su teorije atribucija primarno zainteresirane za percepciju uzroka koju razvija pojedinac, a manje za stvarne ili objektivne uzroke.

Heider (1958) uvodi koncept **percipiranog lokusa kauzalnosti** (PLOC – *Perceived locus of causality*) u kontekstu interpersonalne percepcije, odnosno analize procesa na osnovi kojih pojedinac zaključuje o motivima i namjerama drugih osoba. On razlikuje osobnu uzročnost, za koju je ključna namjera, te situacijsku (impersonalnu) uzročnost, za koju je primarna uloga okoline, neovisno o namjerama pojedinca. DeCharms (1968, prema Ryan i Connel, 1989) dodatno razrađuje ovu Heiderovu podjelu tako da kod personalne uzročnosti razlikuje internalni PLOC, kod kojega je osoba uzrok njezina ponašanja, te eksternalni PLOC, kod kojega je osoba tek „prijun“ ili „izvršitelj“ utjecaja različitih faktora. Ova distinkcija čini se važnom za analizu intrinzične i ekstrinzične motivacije te percipirane autonomije ponašanja općenito (Deci i Ryan, 2008). Ovaj se koncept može podjednako primjenjivati pri analizi procesa interpersonalnih atribucija kao i kod samopercepcije, odnosno analize vlastitog ponašanja (Ryan i Connel, 1989).

Harold Kelly razvija teoriju atribucije poznatu pod nazivom **model kovarijacije** (Kelly, 1967). Njegov doprinos ogleda se u daljnjem raščlanjivanju procesa atribucije prema kojemu osoba prikuplja sve raspoložive informacije i nastoji utvrditi obrasce zajedničke pojave potencijalnih uzroka i ponašanja, odnosno posljedica. Kelly opisuje tri oblika informacija na osnovi kojih zaključujemo o kovarijacijama između uzroka i posljedica. Prva se

odnosi na **suglasnost**, koja predstavlja konzistenciju u reakcijama okoline na istu podražajnu situaciju (osobu čije ponašanje analiziramo). Druga informacija odnosi se na **različitost** koja opisuje koliko konzistentno sama osoba reagira na različite podražaje. Treću vrstu informacije predstavlja **dosljednost** u pojavi istog podražaja i iste posljedice. Svaki od ova tri izvora za zaključivanje može biti izražen u visokom i niskom stupnju, a njihova kombinacija omogućuje donošenje jasnih atribucija i zaključaka. Model kovarijacija podrazumijeva da procjenjivač mora raspolagati dovoljnom količinom informacija te da je motiviran da ih sustavno prikuplja i analizira.

Kelly je autor i teorije poznate pod nazivom **model kauzalnih shema** (Kelly, 1972, prema Pennington, 1997) koja je prikladna u slučajevima kada procjenjivač raspolaže informacijama o ponašanju u samo jednoj situaciji. Kelly definira „kauzalne sheme“ kao opći koncept neke osobe o određenim vrstama uzroka koji interakcijom proizvode specifičnu vrstu učinka. Ovakvo zaključivanje pojednostavljeno je i često pod utjecajem predrasuda, stereotipa, iluzornih korelacija i sličnih izvora pristranosti. Ljudi će pri procjeni preferirati jednostavna objašnjenja. Ako im je poznat jedan uzrok, najčešće nisu motivirani tražiti i druge moguće uzroke nekog događaja.

Bernard Weiner (1992) usmjeren je na istraživanje postignuća i motivacije. U svome radu je bio zaokupljen pronalaženjem odgovora na pitanje što je ključno u postizanju uspjeha te čemu ljudi pripisuju svoj ili tuđi (ne) uspjeh. Weiner proširuje Rotterov i Heiderov koncept mjesta kontrole uvođenjem dimenzije stabilnosti. Originalno njegov model uključuje dvije dimenzije. Prva je opisana polovima **unutarnje-vanjsko** i ukazuje na uzrok ponašanja, tj. osobu ili okolinu. Weiner uvodi novu dimenziju koja se odnosi na vremensku stabilnost percipiranog uzroka, a koja može varirati između polova **stabilno-nestabilno** (Weiner i sur., 1971). Analize su pokazale da nisu svi uzroci stabilni u funkciji vremena ili situacije.

Važno je naglasiti da se neke od karakteristika situacije mogu različito interpretirati. Razmotrimo sljedeći primjer:

Tablica 5.1. Vrste atribucija uspjeha na ispitu prema modelu koji uključuje dimenzije stabilnosti i lokusa kontrole

		Dimenzija lokusa	
		unutarnje	vanjsko
Dimenzija stabilnosti	stabilno	spособnosti studenta	program kolegija
	nestabilno	motivacija studenta	raspoloženje profesora

Weinerov model korišten je između ostalog pri atribuciji uspjeha i neuspjeha u akademskom postignuću (Pennington, 1997), a u analizi se ponekad uključuje dodatni aspekt ili dimenzija kojom se uzročnik opisuje kao **specifičan ili globalan**. Ako se određeni ishod javlja samo u određenoj situaciji, opisat ćemo ga kao specifičan, a ako se ponavlja u različitim situacijama, opisat ćemo ga kao globalan. To znači da određena atribucija može vrijediti kao objašnjenje ishoda samo na jednom ispitu, a može vrijediti i globalno za većinu ispita koje student polaže na određenom studiju. Inzistiranje na globalnom lokusu može smanjiti točnost atribucija u konkretnim situacijama. Weinerov doprinos kroz uvođenje dimenzije stabilnosti omogućuje razlikovanje elemenata koji se mogu mijenjati ovisno o situaciji. Učenik može biti motiviran za učenje u određenom području, a nisko motiviran za drugo područje uz podjednake vanjske okolnosti. Aspektom specifično-globalno nastoji se opisati mogućnost generalizacije pojedinog čimbenika na širi opseg aktivnosti. Uspjeh na ispitima može biti pod utjecajem ispitne anksioznosti ili motivacije učenika/studenta. Taj element može se razmatrati kao unutarnji i nestabilan jer učenik može, barem dijelom, utjecati na promjene razine anksioznosti ili motivacije. Dio učenika to stanje prihvaća kao faktor na koji se ne može utjecati i zaključuju: „Ja se uvijek u ispitnim situacijama ponašam na taj način“. Dodatna interpretacija može pomaknuti ovu atribuciju prema vanjskim faktorima (npr. „Svi članovi moje obitelji su bili loši studenti“ ili „Svi u mojoj obitelji su bili alkoholičari“ i sl.). Sam Weiner navodi da je uz svaki pojedini događaj, odnosno atribuciju uspjeha, moguće uzeti u razmatranje veći broj potencijalnih uzročnika. Na osnovi empirijskih istraživanja i analiza, Weiner predlaže i uvođenje dimenzije kontrolabilnosti, koja je u ovom kontekstu osobito važna.

5.2. Procjena mogućnosti kontrole („kontrolabilnosti“)

Implicitno je očekivanje u okviru klasičnog pristupa lokusu kontrole da kod procjene unutarnjeg lokusa osoba može očekivati pozitivan ishod, dok je kod vanjskog lokusa pozitivan ishod manje izvjestan. Istraživanja i teorijska razmatranja pokazala su da sama procjena unutarnjeg lokusa ne jamči da će ishod biti pozitivan. Brojne su situacije negativnih ishoda ili neuspjeha kod izraženog uvjerenja o unutarnjem lokusu, kao i pozitivnih ishoda u slučajevima uvjerenja o vanjskom lokusu. Wiener, na tragu ovih razmišljanja, uvodi i dodatnu dimenziju u model koju opisuje kao **mogućnost kontrole ili kontrolabilnost**. Ovaj aspekt atribucije uzročnosti može biti koristan pri objašnjavanju neuspjeha uz lokus i stabilnost (Weiner, 2010).

Kod pozitivnih ishoda ponašanja osobine pojedinca primarno se razmatraju kao unutarnji, stabilni i kontrolabilni faktori, ali u slučaju neuspjeha te osobine (npr. inteligencija, pamćenje, visina, oštrina vida, psihomotorika) mogu se percipirati kao unutarnje i stabilne, ali pojedinac na njih ne može utjecati niti ih može mijenjati. S druge strane, motivacija ili marljivost kao unutarnje karakteristike, češće se doživljavaju kao općenito kontrolabilne. Konačna verzija Weinerove teorije atribucija uključuje tri dimenzije: lokus, stabilnost i kontrolabilnost. Neki autori predlažu uporabu kontrolabilnosti u statusu medijatora (Song i sur., 2020). Procijenjeni unutarnji lokus uz neku specifičnu situaciju ne treba nužno poistovjetiti s mogućnošću kontrole nad ishodom. Osoba, koja zbog nedovoljnog truda ili motivacije nije uspjela ostvariti uspješan ishod, nema kontrolu nad unutarnjim i stabilnim čimbenicima povezanim s ishodom. Na tragu spomenute treće dimenzije moguće je i za ishod percipiran kao podložan vanjskim faktorima predvidjeti određenu razinu kontrolabilnosti. Tako npr. osoba koja želi dobiti zaposlenje ili upisati studij za koji nema potrebne kvalifikacije, može potražiti pomoć drugih osoba koje će joj to omogućiti. Učenik koji procjenjuje niske sposobnosti u određenom području, može imati visoko povjerenje u vanjsku pomoć prijatelja, čime ostvaruje kontrolu nad zadanom aktivnošću. U ovom kontekstu važno je razmotriti čimbenike koji utječu na mogućnost osobne kontrole nad ponašanjem.

Tako se pri objašnjavanju pomagačkog ponašanja pokazalo da je veća vjerojatnost pružanja pomoći u slučajevima kada opažać percipira da uzrok nije „kontrolabilan“ od strane osobe u potrebi u odnosu na situaciju kada se percipira da je uzrok bio kontrolabilan („sam je kriv/a za svoje stanje“). Tako ćemo npr. prije pomoći osobi koja je pala na pločniku, nego pijanoj osobi koja je izgubila ravnotežu (ovdje je lokus unutarnji, stabilan i kontrolabilan iz pozicije promatrača). Procjena kontrolabilnosti važna je općenito za naše reakcije kao opažaća. Kada je riječ o osobama koje procjenjujemo odgovornima za svoje stanje, naša reakcija će vjerojatnije biti ljutnja, ignoriranje, odbacivanje i izostanak empatije. A kada je riječ o osobama za koje procjenjujemo da su okolnosti djelovale na njihovo stanje, odnosno da same nisu mogle kontrolirati situaciju, veća je vjerojatnost suosjećanja, pomoći i razumijevanja. Weiner (1992) razmatra koncept „slobodne volje“, tj. mogućnosti kontrole nad vlastitim karakteristikama. Potrebno je dosta informacija na osnovi kojih bismo mogli zaključiti o uzrocima nečije ovisnosti, bolesti, prekomjerne težine, siromaštva, homoseksualnosti i sličnih karakteristika ili stanja. Weiner naglašava da se obični ljudi rukovode jednostavnim atribucijama koristeći evaluativne dimenzije dobro-loše, kao i stupanj u kojemu su ta ponašanja bila pod kontrolom pojedinca. Alkoholičari i narkomani se smatraju najodgovornijima za svoj problem, a najmanje osobe s psihičkim teškoćama (Kamenov i sur. 2003; Weiner, 1992). Zanimljive su atribucije koje nastavnici izvode vezano uz neke karakteristike učenika. Weiner (1992) navodi istraživanje Brophyja i Rohrkempera iz 1981. u kojemu nastavnici hiperaktivnost i prkos u razredu procjenjuju kontrolabilnim, dok se sramežljivost i perfekcionizam doživljavaju manje podložnim kontroli učenika.

Vlastiti pad na ispitu, koji se atribuiraju unutarnjim, stabilnim i nekontrolabilnim faktorima, vodi niskom samopoštovanju, izbjegavanju sličnih aktivnosti u budućnosti i generalizacijom takvog ishoda na sve srodne situacije. Osoba koja već ima nisko samopoštovanje, pozitivan ishod interpretirat će kao sreću jer je dobila lagana pitanja na ispitu, blagonaklonim ispitivačem i neće vjerovati da će se to ponoviti na drugim ispitima. To nas vodi zaključku da se atribucijski stilovi pojedinca mogu razlikovati te rezultirati vrlo različitim interpretacijama objektivno sličnih situacija.

Samoprocjena nemogućnosti kontrole nad unutarnjim uzročnicima loša je za psihološko funkcioniranje osobe jer vodi osjećaju manje vrijednosti, samosažaljevanju, autodestrukciji, depresivnosti i sl. Analiza vlastitog ponašanja može ukazivati da je ponašanje uzrokovano s više faktora i da ga nije prikladno opisivati isključivo in-

ternalnim lokusom kauzalnosti. Primjer mogu biti ponašanja koja uključuju doživljaj krivnje ili odgovornosti. U takvim slučajevima osoba se ponaša na određeni način jer osjeća da bi se tako trebala ili morala ponašati, a ne zato što je to njezin istinski izbor. Student može upisati određeni studij jer su to bila očekivanja roditelja, a ne zbog vlastitog interesa. U ovom slučaju osoba samo inicira ponašanje iako su istinski motivatori u okolini (Lewis, 1971). Ovakvo stupnjevanje iskustva percipirane kauzalnosti u odnosu na ponašanje pojedinca uobičajeno je za teorije internalizacije (Ryan i sur., 1983). Nastoji se opisati kontinuum koji vodi prema određenju intrinzične i ekstrinzične motivacije u području ponašanja. Što su vrijednosti više internalizirane, to je izraženiji osjećaj autonomije. Potencijalni problem vezan uz modele atribucija jest često pojednostavljeno svođenje dimenzija na dihotomije (npr. unutarnje-vanjsko, kontrolabilno-nekontrolabilno) iako se u osnovi radi o dimenzijama na kojima su rezultati bliži središnjim pozicijama a ne polovima.

Mnoga istraživanja koriste Weinerov trodimenzionalni model pri analizi različitih socijalnih i osobnih problema kao što su alkoholizam (McHugh i sur., 1979), kriminalitet i donošenje presude (Carroll, 1978), nasilje u braku (Frieze, 1979), te traženje i pružanje pomoći (Weiner, 1980; Reizenstein, 1986). Weiner unosi **veću fleksibilnost** u Rotterov klasični koncept i omogućuje njegovu bolju prilagodbu na različite specifične situacije.

5.3. Atribucije uzroka – analitičnost ili automatizam

Razmatrajući teorijske pristupe unutar područja atribucija i socijalne percepcije, mogu se razlikovati dva šira koncepta. Jedan dio autora naglašava da je socijalna percepcija **pažljiv misaoni proces** tijekom kojega se ljude opaža analitički, a sudovi se ne donose sve dok analiza osobe i njezina ponašanja nije cjelovita. Ovaj proces je analitičan i pažljiv, dugotrajan, a na njega može utjecati i kontekst u kojemu se osoba procjenjuje. Ovakav pristup zastupaju Fritz Heider (1958), Kelly (1967), Weiner (1992) te Ajzen i Fishbein (1980). Druga skupina autora pretpostavlja da je socijalna percepcija u osnovi **kratak i brz, automatski proces**, tijekom kojega opažači oblikuju brze prosudbe o ponašanju drugih ljudi i njihovim karakteristikama na osnovi njihovih izvanjskih karakteristika, unaprijed stvorenim stavovima ili nekim obilježjima konteksta u kojemu se vrši procjena. Među zagovornike ovog pristupa mogu se svrstati J. Baron (1988), McArthur i R. Baron (1983) te Taylor i Fiske (1978). U posljednje vrijeme predloženi su i pristupi koji predviđaju integrirano djelovanje dviju vrsta procesa: automatskih ili heurističkih sustava procesiranja (pretežno su nesvjesni i implicitni) i kontroliranih ili sustavnih procesa obrade informacija (pretežno su svjesni i eksplicitni). Dvoprocesne teorije objedinjuju dva spomenuta šira konceptualna teorijska pristupa te nude širi teorijski okvir za razmatranje i interpretaciju rezultata u području socijalne, ali i kognitivne psihologije. Takav pristup predlaže Daniel Kahneman (2003) razlikujući dva sustava ili stila procesiranja, pri čemu prvi označava brzo, intuitivno, nesvjesno, emocionalno procesiranje, dok drugi sustav karakterizira polagano, logično, promišljeno i svjesno procesiranje informacija.

U ovom kontekstu korisno je spomenuti i neke pristupe originalno razvijene u kontekstu socijalne percepcije, ali koji mogu biti korisni za promišljanje atribucija kauzalnosti. Cacioppo i Petty (1989) razlikuju dva osnovna kanala kojima primamo informacije na osnovi kojih donosimo prosudbe ili procjene. Prvi nazivaju **centralnim**, i njega karakterizira viši stupanj kognitivne obrade i analitičko vrednovanje informacija, odnosno integracija novih informacija s ranije poznatim. Drugi ili **periferni** kanal karakterizira zaključivanje na osnovi sekundarnih ili perifernih znakova te niska uključenost kognitivne elaboracije i argumenata. Istraživanja potvrđuju da su prosudbe formirane na osnovi informacija primljenih centralnim kanalima čvršće i otpornije na promjene. Autori navode da je centralni put i detaljnija elaboracija vjerojatnija u slučajevima kada je osoba **visoko motivirana** za točnu interpretaciju kauzalnosti, odnosno kada joj je ishod **osobno važan**. U situacijama kada ishod ili ponašanje nema posebnu važnost za osobu, vjerojatnije je površnije zaključivanje na osnovi perifernih informacija kao što su kontekst, povjerenje u izvor informacija i sl. Tako npr. pri planiranju određene aktivnosti (pripreme ispita) osoba potrebno vrijeme može procijeniti uz detaljnu analizu količine i složenosti teksta koji treba pročitati, ostalih obaveza, iskustava drugih studenata i drugih važnih parametara. Druga mogućnost je brza proizvoljna procjena koja može rezultirati značajnim podcjenjivanjem potrebnog vremena, što povećava vjerojatnost neuspjeha.

U situacijama brzog donošenja prosudbi i stavova, dio autora navodi uporabu kategorija ili općih termina koji omogućuju zamjenu onih informacija koje nam nisu dostupne ili ih nismo motivirani prikupljati (Macrae i Bodenhausen, 2000). Kategorije olakšavaju proces zaključivanja, ali nose rizik izvođenja krivih ili pristranih sudova zasnovanih na različitim predrasudama i stereotipima o drugim osobama, ali i o sebi kao predmetu procjene. Tako npr. ponašanje druge osobe o kojoj imamo malo informacija ili smo je od ranije svrstali u neku od općih kategorija, nećemo detaljnije razmatrati već ćemo upotrijebiti neku od raspoloživih kategorija poput „nesposoban“, „lijenčina“, „negativac“, „gubitnik“, „štreber“, „desničar“ i sl. Vlastiti neuspjeh može se jednostavno pripisati svrstavanjem u određenu kategoriju kao npr. „nesretnik“, „nesposobnjaković“, „gubitnik“ i sl., bez potrebe za detaljnijom analizom svih faktora koji su doveli do određenog ishoda. Jednaka uporaba kategorija moguća je i kod pozitivnih ishoda, kada ćemo nečiji uspjeh jednostavno objasniti činjenicom da je „sretan“, ignorirajući i mogući njegov napor i trud pri ostvarivanju ishoda. Rezultati istraživanja pokazuju da je aktivacija kategorija vjerojatnija kada je motivacija opažača za točnom informacijom manja i postoje razvijene predrasude prema određenoj kategoriji (Lepore i Brown, 1997). Ovaj proces može funkcionirati i kod samoprocjene i to u oba smjera („Ja spadam u kategoriju zdravih i otpornih ljudi“ ili „Nema bolesti koja će mene zaobići“). Uz to, uporaba kategorija može se očekivati kada raspoložimo s manje informacija (Gilbert i Hixon, 1991), nemamo dovoljno vremena ili imamo razvijena određena uvjerenja i stereotipe o sebi ili drugim ljudima. Situacije u kojim raspoložimo proturječnim informacijama otežavaju aktivaciju brzih sudova i uporabu kategorija te potiču pronalažanje dodatnih informacija.

5.4. Pogreške pri atribuiranju

Vrijednost lokusa i doživljaja osobne kontrole u značajnoj mjeri ovisi o kvaliteti i točnosti procesa atribucije uzroka određenog ponašanja, odnosno njegovih ishoda. Brojna istraživanja usmjerena su na analizu mogućih pogrešaka i pristranosti u procesu atribucije, odnosno krivog povezivanja uzroka i posljedica. Ovdje treba naglasiti da utvrđivanje kauzalnosti u brojnim životnim situacijama nije jednostavan posao. Cjelokupna znanost se trudi utvrditi faktore kojima se može objasniti akademski uspjeh, pojava bolesti ili zadovoljstvo u partnerskim vezama, a od pojedinaca se očekuje da sami **što točnije procjene faktore odgovorne za ishode vlastitih ponašanja. Osobne atribucije predstavljaju subjektivnu procjenu uzroka** iz specifične pozicije procjenjivača. U nastavku ćemo razmotriti neke od mogućih pogrešaka i pristranosti vezanih uz procese atribuiranja uzorka događaja.

5.4.1. Praznovjerna ponašanja

*Ako vam crna mačka pređe preko puta,
to znači da je životinja nekamo krenula.*

Groucho Marks

Iako su humanistička i kognitivna psihologija, u odnosu na biheviorizam i psihoanalizu, razvile pretpostavku o čovjeku kao razumnom i racionalnom biću, ipak određena ponašanja odstupaju od takvog očekivanja. Znatan dio ljudi vjeruje da su ishodi određenih ponašanja povezani s mjestom i vremenom rođenja (npr. „osobe rođene u horoskopskom znaku lava su hrabre, dominantne i ambiciozne i sl., a njihova veza s vodenim znakovima poput rakova, riba i škorpiona ili zemaljskim znakovima bika, djevice i jarca, teško može uspjeti jer njihova prizemna priroda nije prikladna za blještavilo i dramu za kojom lavovi žude“). Iako javno ne priznaju da astrologija može pripomoći pri objašnjavanju ishoda partnerske veze, dio ljudi će ipak konstatirati „da tu nešto ima“. Na lokalnim televizijskim programima nije mali broj programa u kojima različiti vidovnjaci i stručnjaci za tarot predviđaju ishode životnih događaja ljudima koji su za to spremni platiti. U tarotu se, na osnovi rasporeda igraćih karata, objašnjavaju pojedini događaji iz života, analiziraju različiti faktori koji utječu na pojedine životne događaje te općenito omogućuje predviđanje sudbine. Ovaj pristup bi se mogao svrstati u vanjski lokus kontrole. Za psihologiju

je osobito važno vjeruju li ljudi u ova objašnjenja i koliko svoj život prilagođavaju ovim informacijama. Gallupova istraživanja pokazuju da polovica građana SAD-a vjeruje u ekstrsenzornu percepciju, a trećina u astrologiju. U Hrvatskoj 63% ispitanika iz opće populacije vjeruje u postojanje sudbine, 50% u čuda i ukazanja, 25% vjeruje u opsjednutost vragom, postojanje duhova i predmete koji donose sreću, 20% u astrologiju, a u postojanje uroka 11% (Marinović-Jerolimov, 2005).

Religijska literatura u praznovjerje svrstava: a) neprikladno štovanje pravoga Boga, b) idolopoklonstvo, c) gatanje, d) isprazne obrede kao što su magija i okultizam (Spilka i sur., 2003), dok pojedini autori ovdje koriste izraz „narodska vjerovanja“ (Hiller, 1989). Petz u *Psihologijskom rječniku* (2005) opisuje praznovjerja kao „vrste stavova i uvjerenja koja spadaju u predrasude, a koja se sastoje od a) tendencije da se nekim događajima pripisuju nadnaravni uzroci i b) da se nekim svakodnevnim situacijama pripisuju sudbonosna značenja“. Sam pojam praznovjerje uključuje pojam vjerovanja, tj. osoba nema argumente ili dokaze koji povezuju određeno ponašanje s ishodom, a većina praznovjerja uključuje očekivanje, odnosno orijentirana su na budućnost (Lugomer, 1980). Interpretacije i očekivanja ishoda događaja zasnovanih na praznovjerju mogu se opisati različitim mehanizmima. Jedan se zasniva na povezivanju uzroka i posljedice čija je vremenska pojava slučajno koincidirala. Učenik koji je prethodni ispit položio noseći određenu odjeću, može istu odjeću nositi i na sljedećim ispitima uz očekivanje da postoji neka povezanost između odjeće i uspjeha na ispitu. Ova povezanost se može objasniti i klasičnim uvjetovanjem (Fulgosi, 1997). Praznovjerje može biti posljedica psihopatologije, specifičnog načina mišljenja, odnosno posljedica pogreški pri percipiranju, pamćenju i rezoniranju, podsvjesnih mehanizama izloženosti nejasnim i ugrožavajućim situacijama (Lugomer, 1980). Ljudi socijalnim učenjem usvajaju moguća djelovanja crne mačke, petka 13. ili pronalaska djeteline s četiri lista te u manjoj ili većoj mjeri tim „uzročnicima“ pripisuju ishode konkretnih ponašanja. Neka istraživanja pokazuju povezanost praznovjerja s nižom samoeфикаsnošću (Sachs, 2004), višim neuroticizmom, manjim dogmatizmom (Auton i sur., 2003). Odnos praznovjerja i lokusa kontrole nije se pokazao konzistentnim (Bleak i Frederick, 1998).

5.4.2. Osnovna atribucijska pogreška

U procesu atribucije ili pripisivanja posljedica različitim uzrocima pokazalo se da ljudi veću pozornost pridaju karakteristikama ličnosti osobe nego vanjskim situacijskim faktorima. To vodi precjenjivanju značaja unutarnjih dispozicijskih faktora pri objašnjavanju ponašanja. Ova vrsta pristranosti naziva se osnovna atribucijska pogreška (Aronson i sur., 2005). Jedan od mogućih razloga leži u činjenici da je opažaču najčešće direktno dostupno ponašanje osobe, a prikupljanje dodatnih informacija o ostalim situacijskim faktorima zahtijeva dodatan trud i općenito su takve informacije teže dostupne.

5.4.3. Atribucije u vlastitu korist

Prilikom procjene lokusa kontrole osoba prosuđuje povezanost osobnih karakteristika s ishodom nekog ponašanja. U slučaju kada sami procjenjujemo vlastito ponašanje, skloniji smo vlastiti uspjeh pripisati unutarnjim faktorima, odnosno vlastitim sposobnostima, trudu ili drugim dispozicijskim osobinama, a neuspjeh pripisati vanjskim uvjetima ili okolnostima. Ovakva potencijalna pristranost naziva se atribucija u vlastitu korist (Pennington, 1997). Jedan od mehanizama u podlozi ove pristranosti može se nalaziti u potrebi da se sačuva i osnaži vlastito samopoštovanje. Kao primjer mogu poslužiti izjave političara koji izborni uspjeh pripisuju svojim kvalitetama unatoč malom broju birača koji su izašli na izbore i maloj prednosti pred ostalim kandidatima (ovaj oblik pristranosti ponekad se naziva samouzdanje). Kod poraza u sportu već su tradicionalne optužbe na račun sudačke nepravde ili drugih vanjskih faktora kojima se atribuiraju razlozi poraza (ovakav slučaj se ponekad opisuje kao obrambena pristranost).

Kod osoba koje imaju nisko samopoštovanje i nisku vjeru u sebe moguća je i suprotna tendencija da se umanjuje vlastiti utjecaj na događaje te se uspjeh pripisuje sreći, lošoj igri protivnika ili okolnostima.

5.4.4. Razlika u atribucijama iz uloge izvođača i promatrača

Istraživanja i svakodnevno iskustvo ukazuju na razlike u atribucijama istog događaja, ovisno o tomu radi li se o procjenama osobe uključene u ponašanje ili o vanjskom promatraču. U ovom slučaju osoba uključena u situaciju raspolaže drugačijim informacijama u odnosu na promatrača i veća je vjerojatnost da će posljedice atribuirati osobinama aktera kada je u ulozi promatrača, a osobinama situacije kada se nalazi u ulozi sudionika ili izvođača. Učenik koji nije dobro pripremio ispit, ima detaljniji uvid u uvjete koje je imao tijekom pripreme (nedostatak vremena, zdravstveni problemi i sl.), dok će nastavnik vjerojatnije njegov neuspjeh atribuirati njegovim unutarnjim osobinama poput lijenosti. Ova razlika se u literaturi uobičajeno opisuje kao razlika izvođač-promatrač (Johnson i Boyd, 1995; Aronson i sur., 2005). Pri objašnjavanju ove razlike koristi se i pojam **perceptivne istaknutosti** koji ukazuje na različitu istaknutost i vidljivost mogućih uzročnika iz perspektive sudionika i opažača (Jones i Nisbett, 1972).

5.4.5. Neki oblici obrambenih atribucija

Postoje pristranosti u procesu atribuiranja koje za cilj imaju smanjenje doživljaja osobne ranjivosti i smrtnosti. Takve atribucije nazivaju se obrambene atribucije (Aronson i sur., 2005). Taylor i Brown (1988) navode tri različita oblika ovakvih atribucija: nerealistično pozitivno doživljavanje sebe, iluzija osobne kontrole i nerealistični optimizam. Sklonost ljudi da sebe procjenjuju i doživljavaju boljima od drugih usporedivih osoba naziva se **nerealistično pozitivno doživljavanje sebe**. Većina ljudi će procijeniti da su kod njih razvijene pozitivne osobine ili da su njihove sposobnosti i talenti rijetki i vrijedni (Taylor i Brown, 1988) te da općenito sebe vide boljima nego što ih vide drugi. Ovdje se ne radi samo o tendenciji prikazivanja sebe u socijalno poželjnom svjetlu pri postupcima selekcije, već o stvarnom doživljaju vlastite posebnosti. Druga zanimljiva pristranost odnosi se na **iluziju osobne kontrole**. Istraživanja pokazuju da ljudi imaju viši osjećaj kontrole nad događajima u okolini nego što to odgovara objektivnim pokazateljima (McKenna, 1993). Tako postoji tendencija da se precjenjuje vlastita zasluga za pojavu određenog događaja (Taylor i Brown, 1988), očekuje veća kontrola nad ishodom bacanja kocke kada osoba sama baca kocku u odnosu kada to za nju čini netko drugi. Tendencija ljudi da vjeruju kako u budućnosti imaju, u usporedbi s prosječnim vršnjacima, veću vjerojatnost doživjeti pozitivne događaje i ishode, a izbjeći negativne događaje i ishode, naziva se **nerealističnim optimizmom** (Weinstein, 1980). Ova pristranost se javlja u različitim skupinama te u različitim područjima života kao što su uvjerenja o događajima vezanim uz financije, karijeru, socijalne odnose, kriminal, igre na sreću, promet i vlastito zdravlje (Rogers, 1998, prema Aronson i sur., 2005). Za nerealistični optimizam karakteristična je izreka: „To se meni neće dogoditi“. Ne postoji općeprihvaćeno objašnjenje mehanizma djelovanja optimističnog realizma, ali postoje koncepti da se u osnovi radi o svojevrsnom mehanizmu obrane, potrebi pojedinca za samouzdanjem (engl. *self-enhancement*) (Taylor i Brown, 1998) ili održavanjem samopoštovanja. Ovaj mehanizam može biti koristan za prilagodbu, ali i opasan jer u osnovi predstavlja oblik samozavaravanja.

5.4.6. Iluzorne korelacije

Pojam iluzorne (prividne) korelacije odnosi se na slučajeve krivog povezivanja dvaju događaja među kojima ne postoji stvarna povezanost. Jedan od čestih razloga jest slučajno istovremeno pojavljivanje dvaju događaja iz čega se može izvući zaključak o kauzalnosti. U većini slučajeva se u pozadini mehanizma iluzornih korelacija nalaze određeni stereotipi, predrasude ili kriva očekivanja. Takva kognitivna podloga u procesu atribucije povećava vjerojatnost da će se izdvojiti upravo ona obilježja uzročnika za koja smo i očekivali da su povezana s nekim ishodom. Pri opažanju većeg broja slučajeva osoba će izdvojiti upravo onaj koji potvrđuje njezino očekivanje, a zanemariti ili ignorirati sve ostale koji ga nisu potvrdili. Quick (1999, prema Lilienfeld i sur., 2018) navodi primjer prema kojemu osobe koje boluju od artritisa uporno tvrde da ih zglobovi bole jače kada pada kiša nego u trenucima kada nema kiše. Istraživanja pokazuju da među ovim dvjema pojavama nema značajne povezanosti.

5.5. Sažetak petog poglavlja

Za realističnu procjenu mogućnosti kontrole nad događajima od iznimne je važnosti razumijevanje uzroka povezanih s pozitivnim ili negativnim ishodima događaja ili ponašanja. Stoga je u ovom kontekstu važno analizirati sve faktore koji utječu na točnost razumijevanja uzroka **što** utječu na procese i determiniraju kvalitetu ishoda. Atribucijska teorija proučava procese na osnovi kojih ljudi pripisuju (atribuiraju) karakteristike i namjere drugim osobama, situacijama ili samima sebi te kako objašnjavaju motive ponašanja i uzroke događaja. Ova vrsta analize osobito je važna u području lokusa kontrole i percepcije osobne kontrole jer, u kombinaciji s procjenom osobnih resursa, utječe na konačnu procjenu mogućnosti upravljanja procesima i ishodima.

Heider uvodi koncept percipiranog lokusa kauzalnosti i razlikuje uzročnost povezanu s osobom i njezinim motivima te situacijsku uzročnost kod koje je primarna uloga okoline. Opisani su različiti modeli unutar koncepta atribucija kao što se Kelley-ev model kovarijacija, model kauzalnih shema i Weinerov model koji uključuje dimenzije lokusa (unutarnje-vanjsko) i stabilnosti (stabilno-nestabilno). Weinerovom modelu kasnije je dodana i dimenzija kontrolabilnosti (moguća osobna kontrola / nije moguća osobna kontrola) a se koristi i dimenzija globalno-specifično.

Različite aspekte atribucija važno je razmatrati kao stvarne dimenzije, a ne samo kao dihotomije. Znatna pozornost posvećena je i procesima u podlozi donošenja atribucija i procjena kauzalnosti koji uvelike zadiru u područje kognitivne psihologije. Pojedini modeli razlikuju brze i automatske procese nasuprot pažljivih i analitičkih procesa prilikom formiranja atribucija. U sličnom značenju koriste se i termini perifernih i centralnih procesa te se naglašava osobna važnost predmeta analize koja određuje motivaciju procjenjivača da njegova procjena bude točna.

Pri analizi atribucija važno je uzeti u obzir različite faktore koji mogu utjecati na točnost atribucija, odnosno rezultirati pogreškama pri atribuiranju uzroka određenih događaja ili ponašanja. Među standardne pogreške u procesu atribucije ubrajaju se: osnovna atribucijska pogreška, atribucije u vlastitu korist, iluzorne korelacije, razlika u atribucijama iz uloge izvođača i promatrača te različiti oblici tzv. obrambenih atribucija kao što su nerealistično pozitivno doživljavanje sebe, iluzija osobne kontrole i nerealistični optimizam. Opisane su i pogreške koje se mogu povezati s praznovjernim ponašanjem. U analizi osobnog doživljaja kontrole važno je uzeti u obzir karakteristike i potencijale osobe, karakteristike okoline i konteksta, ali i faktore koji mogu utjecati na kvalitetu individualne procjene faktora odgovornih za uspješno upravljanje situacijom. Treba naglasiti da u pojedinim slučajevima ne raspoložemo „objektivnim“ informacijama o stvarnim faktorima koji uistinu utječu na ishod jer se vrlo često radi o većem broju uzročnika i njihovoj međusobnoj interakciji.